

MÉS DADES SOBRE ELS SOTERRANIS DE SANT FELIP A L'ILLA DE MENORCA

per Miquel TRIAS¹

Resum

El castell de Sant Felip està ubicat a la boca del port de Maó de l'illa de Menorca; un mínim de 8 quilòmetres de galeries i sales foradaven el subsòl d'aquesta impressionant fortalesa que s'estenia per més de 300 Ha de terreny. Quan el rei d'Espanya ocupa Menorca el 1782 va fer destruir el castell, incloent els soterranis, la majoria dels quals estan plens d'enderrocs. En el passat nombre d'Endins (TRIAS, 2007) publicàrem un treball extens sobre els soterranis amb les topografies que n'haviem fet fins al moment i una explicació general del castell i dels seus antecedents històrics. El present escrit no és més que una addenda a l'anterior on oferim la topografia i descripció de dos soterranis "inèdits" que tenen un desenvolupament aproximat de 300 m; tanmateix no hi manquen uns breus apunts sobre el castell, la seva arquitectura i història.

Abstract

The castle of Sant Felip is located at the mouth of the port of Maó on the island of Menorca; a minimum of 8 kilometres of galleries and chambers excavated under this impressive fort that covers more than 300 Ha of terrain. When the Spanish King occupied Menorca in 1782 the castle was destroyed, including the underground sections, most of which are full of rock falls. In the previous issue of Endins (TRIAS, 2007) we published an extensive paper on the underground sections with a survey we had produced up to that moment and an explanation of the castle and its history. This paper is no more than an addendum to the previous one and we offer a survey and description of two "unpublished" underground sections with a survey length of about 300 m; however we include a few brief notes about the castle, its architecture and its history.

Introducció

Entre els treballs de preparació per a la visita pública dels soterranis del castell de Sant Felip al port de Maó que realitza el Consorci del Museu Militar de Menorca figura la realització de topografies detallades. En el passat nombre d'Endins (TRIAS, 2007) publicàrem un treball extens sobre les topografies fetes fins al moment i una explicació general del castell i dels seus antecedents històrics. El 2008, coincidint amb el final de la feina de neteja i habilitació de dues galeries "inèdites" —Hannover i Gal·les— n'hem pogut dibuixar les topografies, que presentem ací amb una breu descripció i una més breu encara explicació del castell i la seva història. Per una explicació més completa us trametrem al treball esmentat més a dalt. Tanmateix a les nostres representacions hem afegit en gris les reconstruccions de les obres per davall les quals anaven les galeries, com també la reconstrucció parcial de castell hispànic, tot això per fer veure la magnificència d'una fortalesa que pertany al passat, com tants de monuments de la nostra terra.

Enquadrament històric-arquitectònic

Com s'explica en el citat treball, davant del perill turqués hom basteix, sota la direcció de Giovanni Battista Calvi una fortalesa a l'entrada del port de Maó, completada el 1597— **The Castle** en els mapes anglesos—. Formava un quadrat d'uns 90 m de costat; amb un bastió a cada cantó, orientats als quatre vents: Sant Jordi a tramuntana, Sant Antoni a llevant, Sant Jaume a migjorn i Sant Miquel a ponent; la diagonal entre puntes de bastió era de 175 m. El seu disseny no era gaire diferent del de la part nova de Sant Carles, castell que defensava Portopí a la ciutat de Mallorca, (LUCENA *et alia* 1997).

El 1708, durant la guerra de Successió Espanyola, els anglesos ocupen Menorca en nom del pretendent Carles d'Habsburg, però el 1713 pel tractat d'Utrecht el primer rei de la dinastia borbònica el cedeix a perpetuïtat a la corona anglesa. Anglaterra amplia Sant Felip afegint-

¹ Secció d'Espeleologia del Grup Excursionista de Mallorca. Ciutat

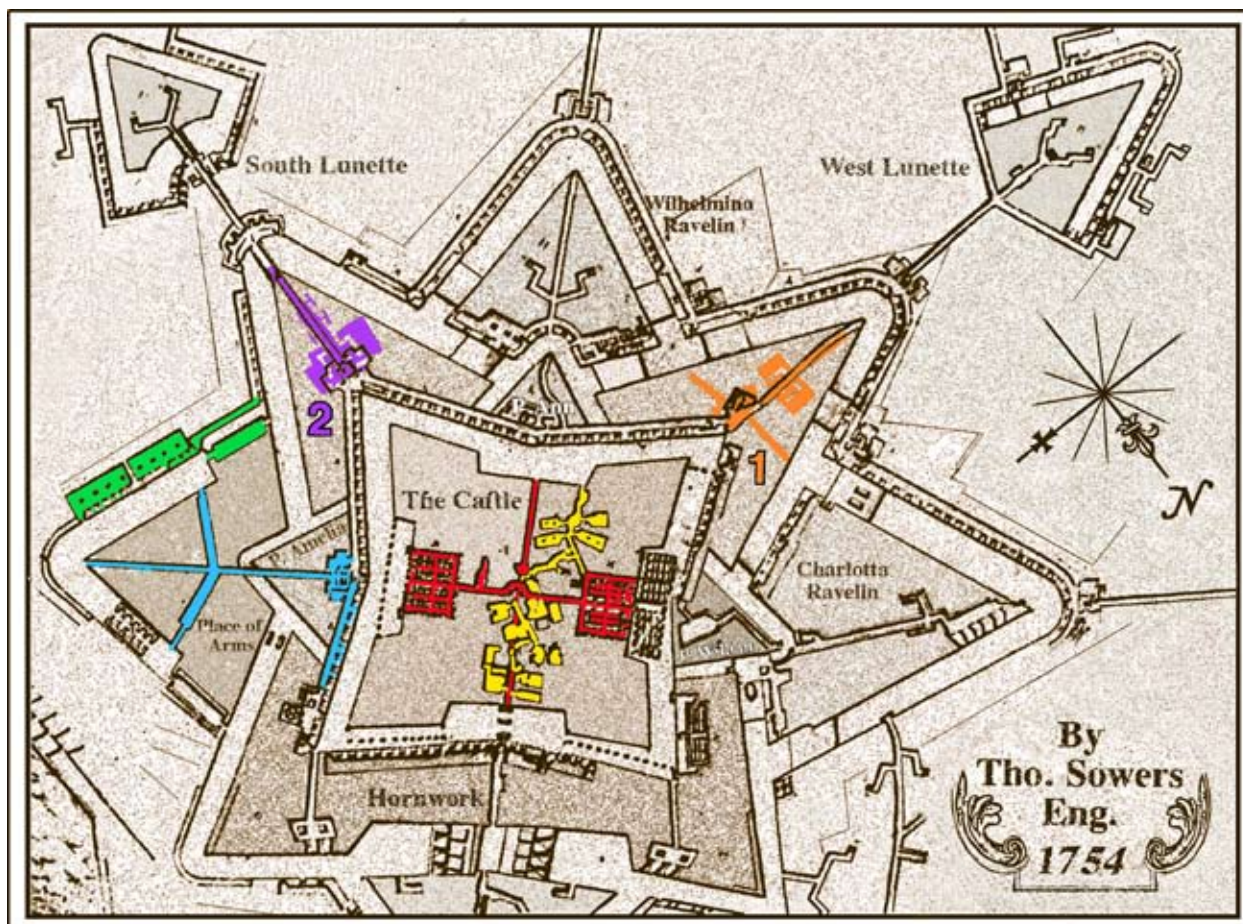

Figura 1: Fragment del plànol de 1754 de les obres subterrànies de castell de Sant Felip per T. Sowers, amb la nostra topografia superposada, 1: Galeria de Hannover. 2: Galeria de Gal·les. Els altres soterranis, descrits en el treball anterior, estan representats segons Sowers, si bé que omplits de color: Groc el primer nivell, Vermell el segon nivell, Blau, la Gran Galeria, i Verd les Quadres.

Figure 1: Fragment of a 1754 plan of the underground works on the castle of San Felipe by T. Sowers, with our survey superimposed, 1: Hanover Gallery. 2: Welsh Gallery. The other underground sections, described in our previous paper, are represented according to Sowers, although now coloured: Yellow, the first level, Red, the second level, Blue, the Grand Gallery, and Green, the Stables.

hi hornabecs —en anglès **hornwork**—, revellins, —**ravelin**— contraguàrdies —**counterguard**—, reductes —**redoubt**— i llunetes —**lunette**—, que formen un conjunt estrellat de construccions escampades entre el port i la cala de Sant Esteve amb una superfície de 270 hectàrees, a més de les 37,50 hectàrees del reducte de Marlborough situat a l'altre costat de Sant Esteve. Les dimensions màximes del conjunt sense Marlborough eren de 900 m per 600 m.

Per davall les fortificacions els enginyers anglesos excavaren un enorme conjunt de soterranis amb diferents funcions: per comunicar les diferents obres exteriors, per habitar, per emmagatzemar proveïments, —queviures, munició—, per defensa, a més de galeries de minat per volar un espai ocupat per l'enemic en cas d'atac. El desenvolupament lineal dels soterranis no creim que baixi dels 8 quilòmetres.

Tanmateix just acabada de conquerir l'illa per les forces franco-espanyoles el 1782, el rei borbó Carles III va ordenar la destrucció del castell. Recuperada l'illa pels anglesos el 1789 s'afanyen en la reconstrucció de Sant Felip incloent la restauració dels soterranis, però en aquests majorment es varen limitar a aprofitar un mínim d'espai acaramellant els enderrocs en marges o clapers.

El 1802 amb la recuperació espanyola de Menorca pel tractat d'Amiens continuen el treballs de voladura fins a deixar Sant Felip convertit en un camp de ruïnes i la majoria dels soterranis desfets i plens de runa.

Els soterranis

1— GALERIA HANNOVER

Les contraguàrdies són construccions en forma de V que abracen les cortines dels bastions. La contraguàrdia de Hannover —en anglès **Hanover Counterguard**— era la que cobria o defensava el bastió de Sant Miquel. Des de la seva gola, al fossat principal, fins a la punta la contraguàrdia estava travessada per la galeria que descrivim i que sortia a l'escarpa del seu fossat; a la contraescarpa d'aquest començava una altra galeria que completava l'itinerari a redós des del centre de la fortificació fins a la lluneta de l'oest, **West Lunette**.

Referent a l'entrada hem observat una anomalia amb els mapes antics; aquests (HERBERT, 1735)

Foto 1: Galeria de Hannover, corredor transversal vist des del centre de la sala de tres pisos, a l'esquerra del personatge veim la marca d'extracció d'un cantó, al fons la sortida al vall de la contraguàrdia. Foto J. Florit.

Photo 1: Hanover Gallery, transverse corridor seen from the centre of this three-floor chamber, to the left of the person we can see the excavation of a contonment, in the background the exit to the conterguard fosse. Photo J. Florit.

ens mostren l'entrada del soterrani a nivell del pis del fossat, segurament 5 m per davall de l'entrada actual, mentre que la part baixa de les escales d'accés és penya natural fins a una cota de -5 m —vid. punt **d** de la secció longitudinal—. Així pensam que hi devia haver un desnivell de 3 m entre vall i galeria.

Després de les escales citades, la galeria d'Hannover s'eixampla amb una gran estança de 8 m de llargada, 5 m d'amplada i 8 m d'alçada de planta bastant irregular; hi podem veure senyes a les parets que hi havia hagut tres pisos: regates i forats per a bigues. Entre d'altres usos aquí hom feia pa, s'hi conserven les restes d'un forn amb abundants maons refractaris—al punt **e** de la topografia— el gran pou que veim al sostre devia servir per a l'evacuació del seu fum. Al costat oest, i després de passar un portal rodó arribam a una cambra on hi ha un pou —vid. secció **a-b-c**— la fondària és de 17,50 m respecte a la cota del que queda del fossat principal, potser uns 24 m per davall del pati central del castell hispànic; el pou actualment és eixut, però suposam que podria haver arribat a la capa freàtica tot i que no tenim les dades comparades de les cotes d'aquest pou i del

Foto 2: Galeria de Hannover, espitlleres del fortí o cos de guaita sud, és palesa la diferència d'altària amb el pis del fortí. Foto J. Florit.

Photo 2: Hanover Gallery, south fort loopholes or sentry box, the difference in height with the fort storey is manifest. Photo J. Florit.

Foto 3: Galeria de Hannover, vista axial. En primer terme les espitlleres del fortí sud; són les mateixes de la foto 2. En segon terme i a la dreta del personatge l'entrada a dit fortí. Darrera el personatge es distingeix l'arc de roca que comunica amb la sala dels tres pisos. Foto J. Florit.

Photo 3: Hanover Gallery, axial view. In the foreground loopholes of the southern fort; there are the same as in photo 2. In the midground and to the left of the person the entrance to this fort. To the right of the person, the rock arch to the three-floor chamber can be made out. Photo J. Florit.

central. L'eix de la galeria mesura 54 m de llarg fins al lloc on va esser barrobinada —punt **g**—, per una mitjana de 3 m d'amplada amb una alçada de devers 3 m.

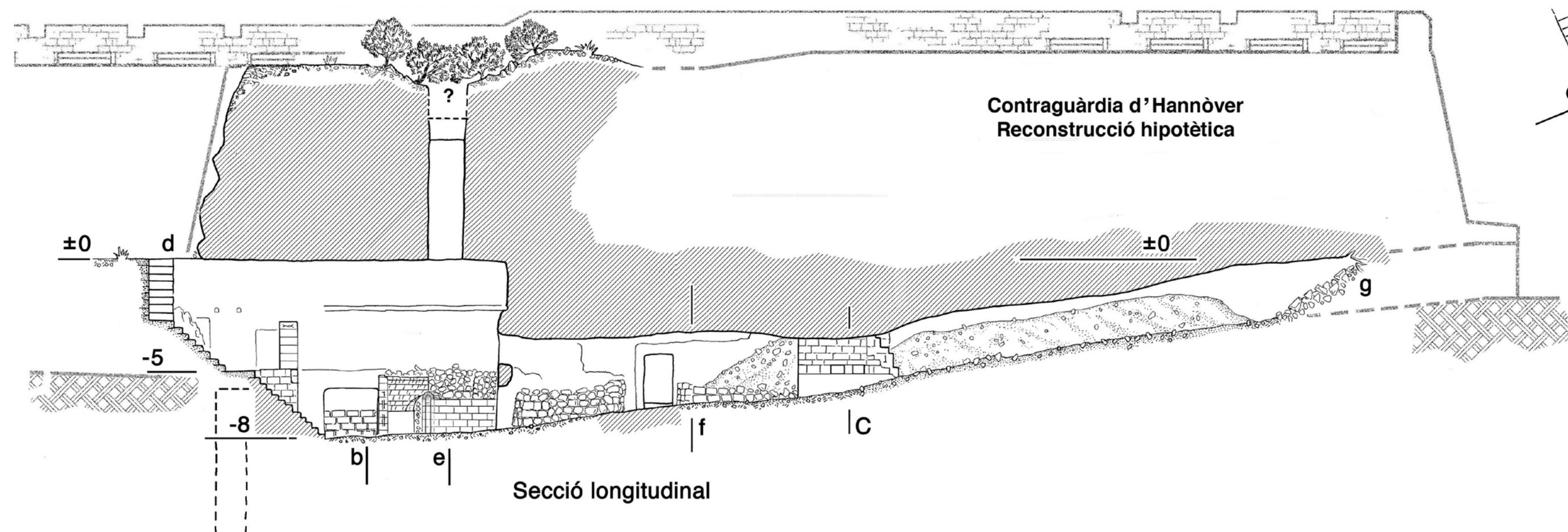
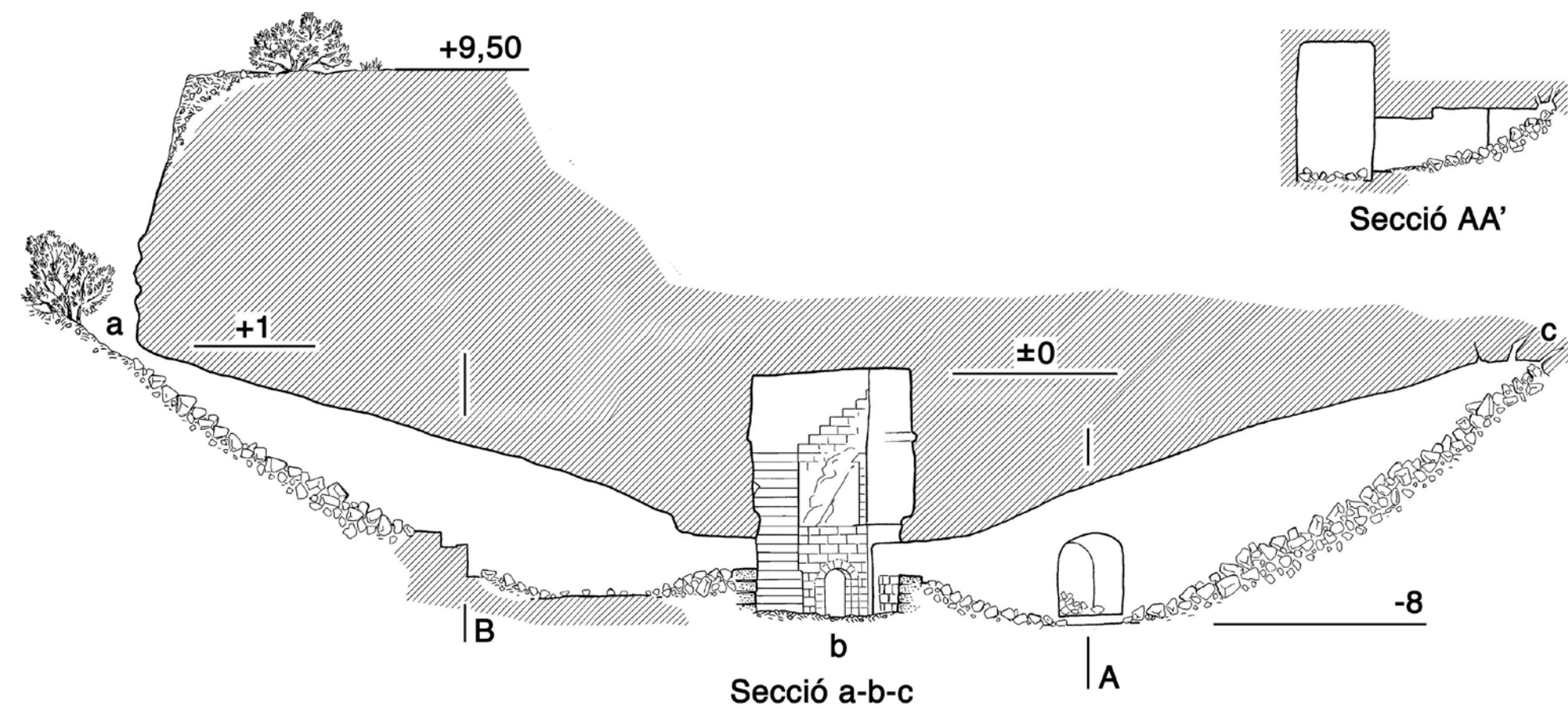
De l'estança parteixen dues galeries o corredors transversals que van a sortir, cap a sud i nord, al fossat a mitjan cara de la contraguàrdia. Val a dir que aquestes galeries no figuren al mapa de SOWERS (1754), no sabem si perquè encara no existien o per manca de cura de l'autor citat; les galeries laterals transversals mesuren uns 45 m en total, l'amplada és semblant a la de la galeria axial mentre que l'alçada devia esser més gran, uns 4 m; la sortida a vall de la galeria sud és impenetrable, mentre que la nord ens mena al que queda del vall—vid. foto 1.

Tampoc hi figuren les dues sales que trobam a part i banda a mitjan galeria; sales que en conjunt mesuren 20 m per 10 m i que segurament serien un cos de guaita o fortí defensiu, ja que presenten un doble sistema d'espitlleres—vid. foto 3. Actualment la cota del seu pis és molt més baixa que la de les espitlleres cosa que les fa inútils per a la defensa, per tant pensam que varen esser reemprades com a pedrera després de la primera voladura —vid. foto 2—. En general es veuen moltes modificacions del disseny d'aquests soterranis, demostrant diverses fases d'excavació: diferències d'alçada de sostre, eixos esbiaixats, cambres reexcavades i els inevitables clapers resultat del reconcondicionament de la galeria després de la

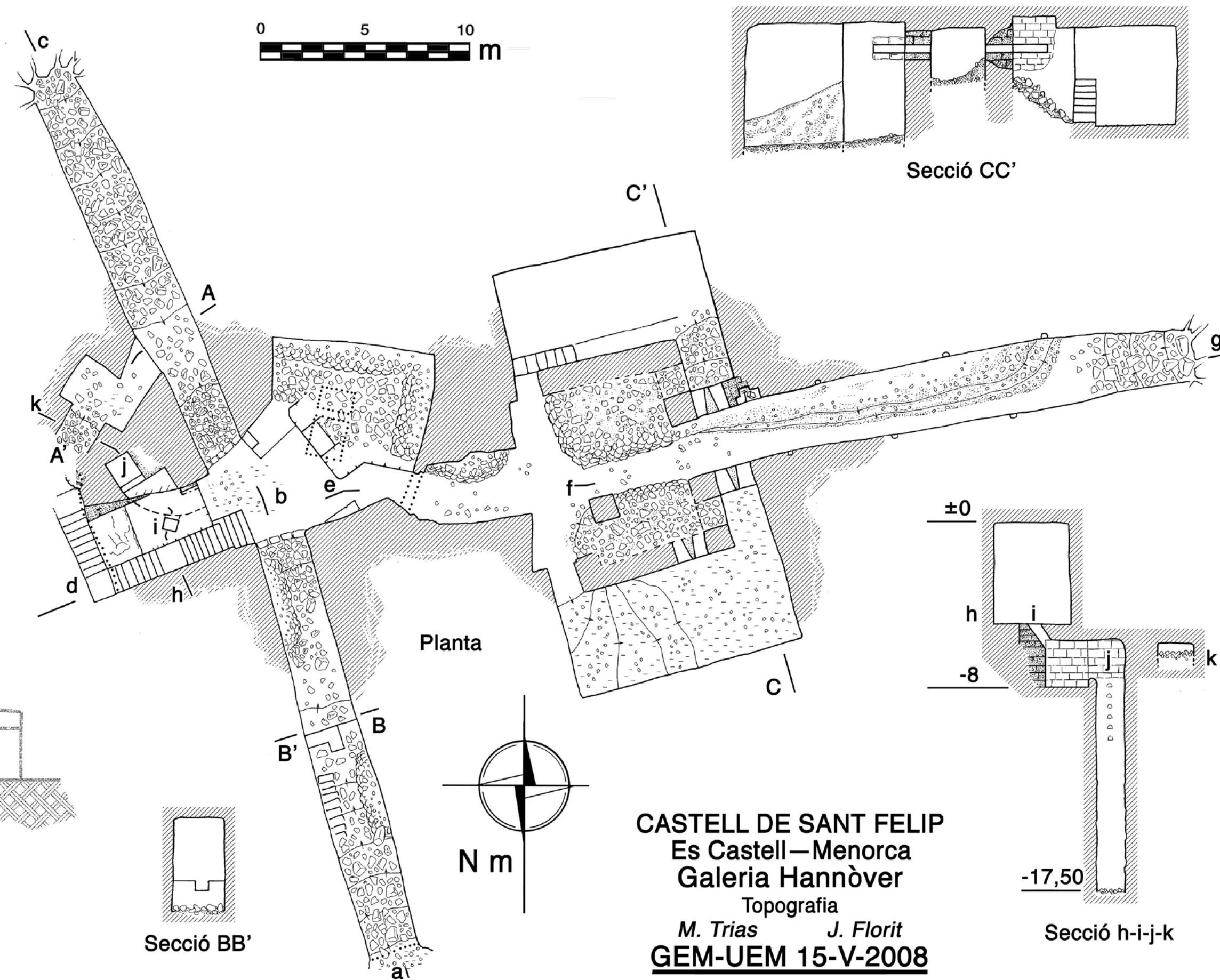
primera voladura —entre els punts **e** i **f** de la secció longitudinal— i caramulls de sauló, (pols de marès) —entre els punts **c** i **g**.

2— GALERIA GAL-LES

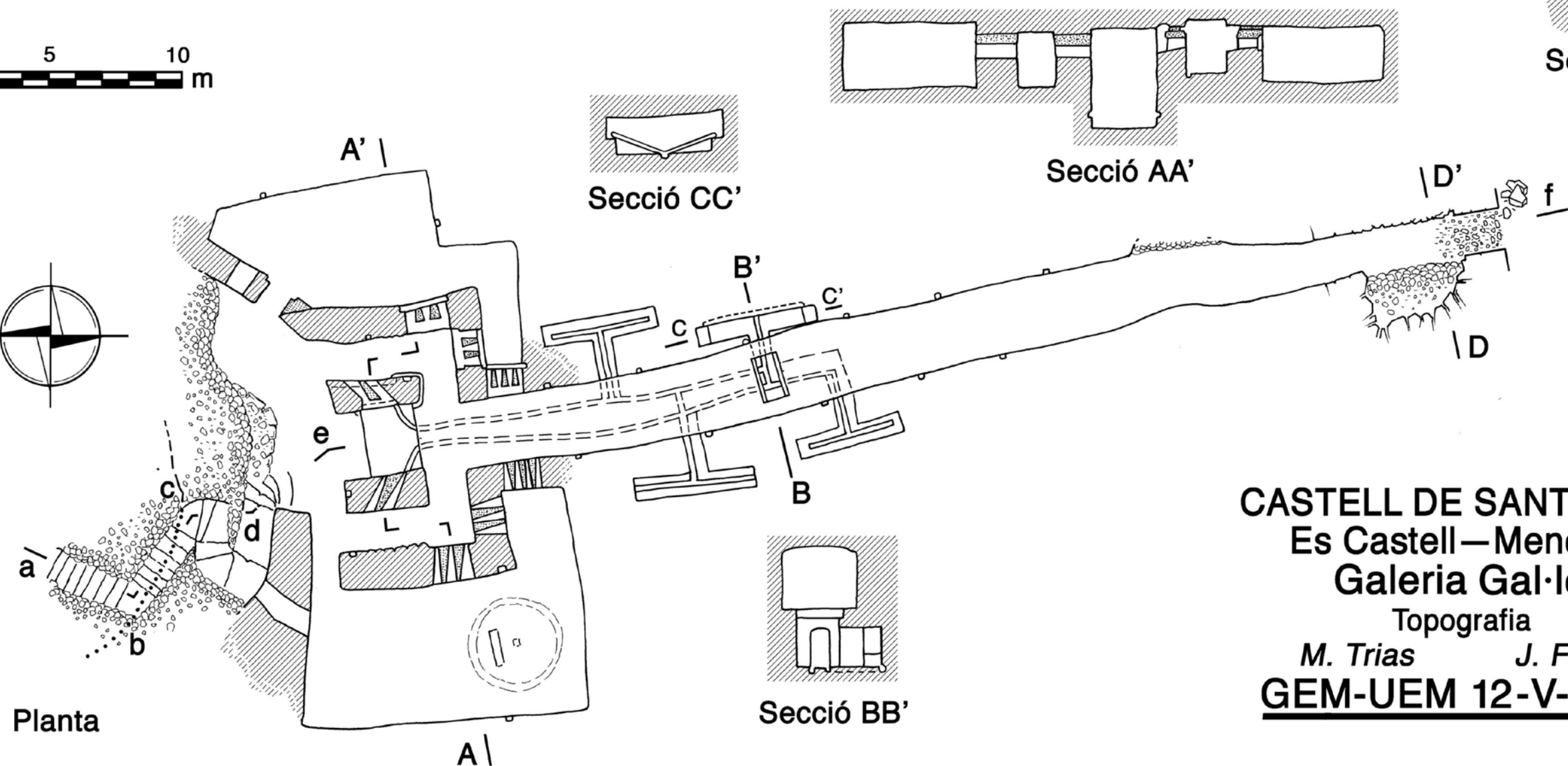
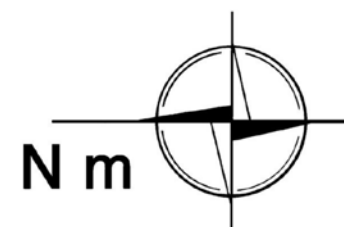
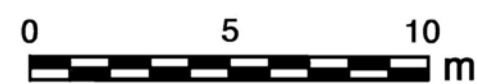
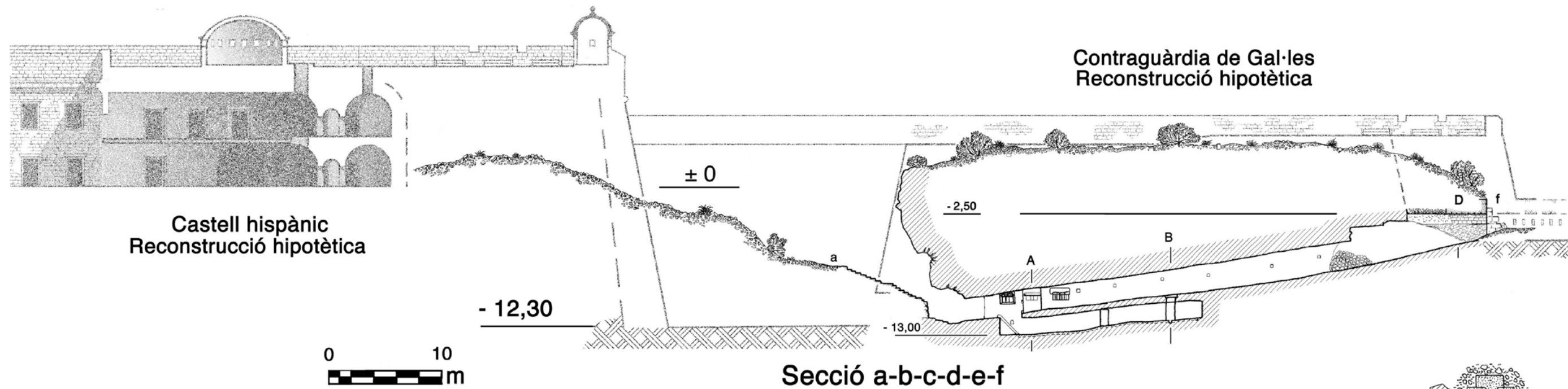
La contraguàrdia de Gal-les —en anglès **Welsh Counterguard**— és la que cobreix el bastió de Sant Jaume; pel seu eix o línia principal passa el soterrani que descrivim en aquestes línies; es tracta d'una galeria de comunicació que des del fossat principal connectava amb el fossat de la contraguàrdia, el passava per una caponera —galeria exterior coberta—i duia a una altra galeria que arribava a la lluneta del sud —**South Lunette**— que dominava la cala de Sant Esteve. És notable la potència de la voladura a l'entrada, manca una gran quantitat de roca del que seria la cara original de la contraescarpa, a més de veure's perfectament els punts on barrobinaren amb els clivells radials cap al centre de l'explosió. Té uns 50 m de llargada per uns 3 m d'alçada i 3,50 d'amplada. Vora l'accés des de la gola hi trobam un fortí-cos de guaita que en conjunt fa 20 m per 10 m amb doble sistema d'espitlleres semblant al que hem vist a Hannover; en el centre d'aquest conjunt hi ha un pou defensiu rectangular —pou de llop— de 2 m de fondària—vid. foto 4; d'aquest surt una galeria de minat, semblant a les de la Gran Galeria (TRIAS, 2007)

Contraguardia d'Hannòver
Reconstrucció hipotètica

CASTELL DE SANT FELIP
Es Castell—Menorca
Galeria Hannòver
Topografia
M. Trias J. Florit
GEM-UEM 15-V-2008

CASTELL DE SANT FELIP
Es Castell—Menorca
Galeria Gal·les
 Topografia
M. Trias *J. Florit*
GEM-UEM 12-V-2008

Foto 4: Galeria de Gal·les, vista axial. En primer terme el "pou de llop" amb la galeria de minat. Al fons la sortida per la caponera. Foto J. Florit.

Photo 4: Welsh Gallery, axial view. In the foreground, the pit with the mined gallery. In the background, the caponier exit. Photo J. Florit.

Foto 5: Galeria de Gal·les, sortida per la caponera. Al centre un bloc de la volta volada; s'hi veuen clarament les dovelles a saltacavall. Foto J. Florit.

Photo 5: Welsh Gallery, caponier exit. In the centre, a blown block from the roof; the keystones can be clearly seen. Photo J. Florit.

Foto 6: Galeria de Gal·les. Cos de guaita o fortí est a l'entrada per la gola. Foto J. Florit.

Photo 6: Welsh Gallery. East pillbox or sentry box by the gorget entrance. Photo J. Florit.

amb una llargària de 18 m amb 4 fogons —cambres on va la càrrega explosiva— amb forma de T. Les regates per on anava la mànega o metxa per iniciar la voladura arriben a la part exterior del pou.

Crida l'atenció la irregularitat del cos de guaita est, amb un costat oest més o menys rectangular i un costat est amb una paret esbiaixada i una altra galgada amb el mur espitllerat exterior —vid planta i foto 6— tal vegada degut a reconstruccions després de la primera voladura.

Cap al sud, la galeria es va estrenyent per adaptar-

se a les mesures de la caponera: 1,50 m d'amplada per 2,50 m d'alçada; hi podem distingir perfectament la part picada a la roca i la part construïda. Els costats de la caponera són de paredat comú amb pasta de calç mentre que la volta rodona que la cobreix és una esplèndida feina de picapedrer amb les dovelles a saltacavall —vid. secció DD' i foto 5—; a la mateixa secció i al costat oest podem veure l'efecte d'un barrobí poc reeixit. A fora, allà on era el fossat veim un bon tros de volta barrobinada que ha conservat les dovelles en connexió.

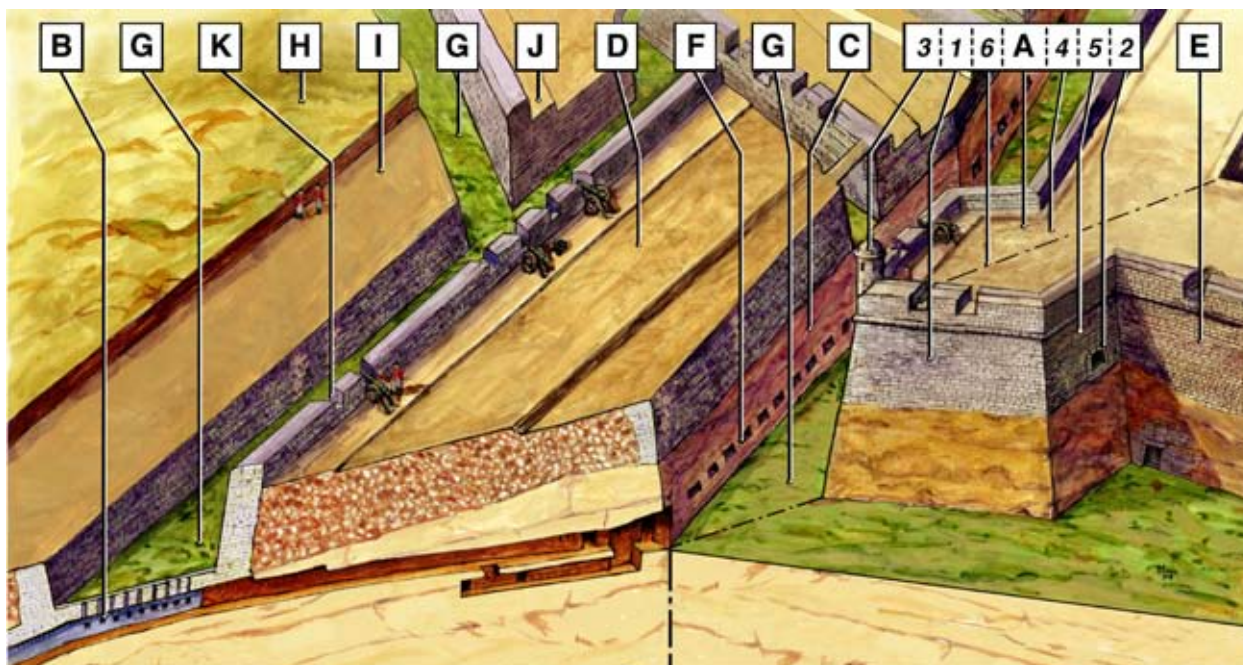

Figura 2: Explicació de les diferents parts d'una fortificació del segle XVII i XVIII. A: Bastió/Baluard. 1: Cara. 2: Casamata. 3: Garita. 4: Gola. 5: Flanc. 6: Línia Capital/ Pla de la Secció. B: Caponera. C: Contraescarpa. D: Contraguàrdia. E: Cortina. F: Espitlleres. G: Fossat/Vall. H: Glacis. I: Plaça d'Armes. J: Revellí. K: Tronera.

Figure 2: Explanation of the different works of a 17th and 18th century fortification. A: Bastion. 1: Face. 2: Casemate. 3: Sentry box. 4: Gorge. 5: Flank. 6: Principal line/Cutaway plan. B: Caponier. C: Counterscarp. D: Conterguard. E: Curtain. F: Embrasure. G: Moat. H: Glacis. I: Parade Ground. J: Ravelin. K: Gun port.

Agraïments

Volem manifestar el nostre més coral reconeixement a en Josep Florit, sense qui aquest treball ni s'hauria començat. També donam les gràcies al capità Girona, responsable del Consorci del Museu Militar de Menorca, per engrescar-nos a completar la feina començada ja fa dos anys.

Bibliografia

- FORNALS, F. (2007): *Castillo de san Felipe del puerto de Mahon, 2ª edició*. Museo Militar Regional de Menorca. 209 pp. Maó.
- FORNALS, F. (2006): *Las defensas subterranas del castillo de San Felipe del puerto de Mahon*. Museo Militar de Menorca. 46 pp. Maó.

- HERBERT, H. (1735): A plan of the upper works of St. Philips Castle in Minorca.
- HERNANDEZ, F.; PARPAL, C.; COTRINA, J. (2002): *El Castillo de San Felipe. Construcción y su posterior demolición*. Amigos del Museo Militar de Menorca. 153 pp. Maó.
- LINDEMANN, C. F. H. (2004): *Diario del asedio de la fortaleza de San Felipe en la isla de Menorca 1781-82*. Institut Menorquí d'Estudis. 434 pp. Maó.
- LUCENA, M.; FONTENLA, J. M.; MOSTEIRO, J. L.; Pomar, I. (1997): *Palma Guia d'Arquitectura*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears. 200 pp. Ciutat de Mallorca.
- SOWERS, T. (1754): Subterraneous works on St. Philips Castle Minorca.
- TERRON, J. L. (2002): *La fortaleza de san Felipe en el Puerto de Mahon*. Consorcio Museo Militar de Menorca. 235 pp. Maó.
- TRIAS, M. (2007): Els soterranis del castell de Sant Felip, espeleologia urbana a Menorca. *Endins*, 31: 31-42. Ciutat de Mallorca.